

ГОНЧАРСТВО СЕЛА ЦВІТНЕ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ МИХАЙЛА ДЯЧЕНКА 1928 РОКУ

Анатолій Щербань

УДК 738(477.65-22)“1928”

У статті охарактеризовано найцікавіші, на думку автора, дані про гончарство с. Цвітне (сучасна Кіровоградщина) зі звіту про експедицію 1928 року художника й етнографа Михайла Дяченка. Подано невідомі сучасним науковцям графічні зображення горна та продукції осередку, зроблені дослідником.

Ключові слова: гончарство, Михайло Дяченко, с. Цвітне.

The most interesting facts on pottery of Tsvitne village (the modern Kirovohrad region), according to the author opinion, are described in the article. They are taken from the report on the expedition of 1928 by Mykhailo Diachenko, an artist and ethnographer. The graphic images of the furnace and the products of the centre, made by the researcher, unknown for modern scientists, are presented.

Keywords: pottery, Mykhailo Diachenko, Tsvitne village.

Тема гончарства с. Цвітне, одного з найяскравіших осередків народного мистецтва Наддніпрянщини ХХ ст., тривалий час незаслужено оминалася в наукових публікаціях. Серед найзначніших праць, де розглядалася історія його існування та морфологія продукції, — монографія Лесі Данченко «Народна кераміка Середнього Подніпров'я» (1974) [4]. Але навіть у ній, як і в інших опублікованих дослідженнях, бракує інформації щодо технології виробництва та продукції осередку 1920-х років. Та й для більшості інших гончарних осередків нашої держави особливості гончарного мистецтва часу початку артільного виробництва лишилися не описаними етнографічно. Частково цю прогалину було заповнено автором під час доповіді на Національному конгресі українських керамологів «Українська керамологія в контексті викликів ХХІ століття» (Опішня, 2015). Але, на жаль, окрім присутніх на форумі осіб, з оприлюдненими цікавими та цінними матеріалами ніхто з дослідників української культури ознайомитися не зміг, оскільки за 3 роки з часу виступу на конгресі збірник із матеріалами симпозіуму опубліковано не було. Водночас упродовж останніх років активізувалася популяризація гончарства с. Цвітне. Про це свідчить, зокрема, факт проведення двох спеціалізованих виставок: 2014 року — у Кіровограді (нині — м. Кропивницький) [11]

та 2018 року — у смт Опішня [3]. Зважаючи на важливість оприлюднених в Опішні матеріалів для розуміння феномену цвітнянського гончарства, у цій публікації частково повторюються виголошені на конгресі матеріали, але з доповненнями віднайдених за останні роки неопублікованих у сучасних виданнях даних.

Можливості характеристики гончарства с. Цвітне часів утворення в осередку першої гончарної артілі ми завдячуємо Михайлу Михайловичу Дяченкові. Цей випускник Кам'янець-Подільських рисувальних класів під керівництвом В'ячеслава Розвадовського, художник, дослідник народних орнаментів й архітектури та етнограф [12] з 1925 року активно включився в експедиційну діяльність, яка широко розгорталася в Україні за ґрунтового наукового супроводу ВУАНу на базі музеїв. Виконуючи завдання Черкаського окружного музею, він спочатку обстежив кілька гончарних осередків на території сучасної Черкащини (Сунки, Суботів, Івківці, Полуднівка та Головкивка), збирав відомості про дерев'яні будівлі, фольклор регіону [1], але до с. Цвітне потрапив лише за три роки, хоча й прагнув це зробити раніше [5, арк. 1].

29 травня 1928 року Михайлу Дяченку Українським комітетом охорони пам'яток культури Упрнауки було видано Відкритий лист № 188 на право «дослідження гончарських виробів на

території Шевченківщини» [2], успішно використаний того ж року. На жаль, жодного опублікованого результату керамологічних студій Михайла Дяченка віднайти не вдалося. Хоча в другій половині 1920-х — на початку 1930-х років було оприлюднено праці багатьох його сучасників (Євгенії Спаської, Лідії Шульгіної, Якова Риженка, Надії Геппенер, Марії Фріде [10, с. 183]), написані як результат подібних досліджень. Вважаємо, що це пов'язано передовсім із місцем роботи вченого. Відомо, що на час експедиції до с. Цвітне він працював у ткацькій профшколі с. Дігтярі Прилуцької округи і був позаштатним науковим співробітником Черкаського окружного музею. Обидва з названих закладів не відзначалися публікаційною активністю. Очевидно, це й уплинуло на відсутність публікацій Михайла Дяченка, адже науковий рівень його досліджень був достатнім для наукового публікування. Але у фонді ВУАКу, що нині зберігається в архіві Інституту археології НАН України, віднайдено звіт про експедицію.

Метою цієї статті є коротка характеристика найбільш цікавих для сучасних етнологів моментів зі звіту Михайла Дяченка про експедицію до с. Цвітне, котрий нині набув значення унікального керамологічного джерела, та звернення уваги на основні здобутки вченого в царині керамології.

На час експедиції Михайло Дяченко був досвідченим дослідником і мистцем, розумівся на особливостях розвитку кустарної промисловості України [12]. Але повноцінного етнографічного дослідження гончарства с. Цвітне йому здійснити не вдалося внаслідок обставин, котрі не дозволили досліднику довго залишатися в цьому населеному пункті. З'ясувалося, що на 1928 рік в осередку оподатковувалося 520 кустарів і 35 % їх було звільнено від податку. Одні мешканці стверджували, що гончарів загалом було 600, інші — 900 і більше [5, арк. 1]. До речі, на 1912 рік, у с. Цвітне гончарством займалося лише 355 кустарів [4, с. 172], тобто приблизно вдвічі менше. Цей факт свідчить про кількісне зростання гончарства в часи НЕПу. Подібні процеси відбува-

лися і в багатьох інших гончарських осередках України.

Звичайно ж за короткий час вивчити гончарство такого великого кустарного осередку, розташованого «по ярах та горбовинах» було неможливо. Тому Михайло Дяченко логічно обмежився докладним описом виробництва в місцевій «Горщечно-виробничо-продукційній артілі «Боротьба»». Заснована восени 1926 року, вона приступила до праці навесні 1928 року після реорганізації і перевиборів правління і на час експедиції працювала досить успішно [5, арк. 1, 4]. До речі, про існування цієї артілі в інших публікаціях, присвячених гончарству с. Цвітне, відомостей не знайдено. Наприклад, Леся Данченко відзначила, що лише «з початку 30-х рр. у місцевому колгоспі організували гончарну бригаду, з якої в 1933 р. було утворено промислову гончарну артілю» [4, с. 172].

На 1928 рік цвітнянська артіля налічувала 10 членів [5, арк. 4]. Михайло Дяченко зробив важливий висновок про те, що «різниця між виробництвом артілі й некооперованих гончарів немає» [5, арк. 5]. Цей факт є очевидним, зважаючи на те, що артіля тільки починала виробництво, і тому зроблений дослідником опис артільного гончарства значною мірою характеризує кустарне гончарство осередку. Не вдаючись до переповідання праці Михайла Михайловича, яку варто публікувати окремо (автор готує монографію про М. Дяченка, у якій розміщено цей звіт), зауважимо, що він ретельно, з фіксуванням місцевої гончарської термінології описав процес видобування глини, підготовку її до роботи і відповідні споруди, коротко охарактеризував інструменти гончаря та орендовані артіллю приміщення, асортимент продукції, її «гончарний» підрахунок, сушіння, поливання, випалювання та продаж.

Закцентуємо увагу на кількох спостереженнях, які допомагають розставити крапки у досі не до кінця осмислених керамологами питаннях. Зокрема, Михайло Дяченко був одним із небагатьох дослідників гончарства, який навів конкретні цифри щодо продуктивності гончарів артілі під час підготовки глини



Іл. 1. Дяченко Михайло. «Форми посуду цвітнянських гончарів». Папір, чорнила. 1928 р. Науковий архів Інституту археології НАН України [6, арк. 2]. Публікується вперше



Іл. 2. Дяченко Михайло. «Клобук горна в Цвітні на Шевченківщині». Папір, чорнила. 1928 р. Науковий архів Інституту археології НАН України [6, арк. 1]. Публікується вперше

до використання і переробки її в гончарну продукцію. Зокрема, 2-3 члени артілі 2 дні місили ногами близько 3200 кг глини [5, арк. 4], а за один робочий день один гончар переробляв на посуд 128 кг готової формувальної маси [5, арк. 7]. Тобто заготовленої за цей час сировини вистачало на три дні роботи решти гончарів підприємства. Відповідно, фізично важка робота з підготовки матеріалів для виготовлення кераміки мала тривати майже безперервно.

Важливим є занотоване дослідником свідчення гончарів про те, що «на посуд певного розміру беруться однакового розміру грудки незалежно від ґатунку посуду, <...> на потрібну, напр., буде то горщик, чи миска, чи щось інше, йде однакова кількість глини» [5, арк. 7]. Із цього робимо висновок, що «гончарний рахунок» виготовленої цвітнянськими гончарями продукції базувався передовсім на кількості витраченої формувальної маси. Аналізуючи, відповідно до цього факту, твердження про збільшення розмірів посуду («сучасна “десятка”, напр., досягає розмірів недавньої ще “шестірні”» [5, арк. 7]), вважаю, що паралельно з кількісним зростанням гончарів осередку в 1920-х роках зростала майстерність, оскільки з однакової кількості сировини вони навчилися виготовляти більші посудини шляхом зменшення товщини стінок.

Твердження, що в обох орендованих артілях майстернях було по два горна — «літній» і

«зімний», дає підстави для констатації факту досконалішого використання цих споруд, ніж у багатьох інших гончарних осередках України. «Зімне» горно розташовувалося або всередині майстерні, або поруч із нею, і його застосовували для обігріву приміщення зимової пори. Після випалювання в ньому посуду, горно тиждень тримало високу температуру, а за тиждень відбувалося нове випалювання [5, арк. 5].

Дослідником досить точно намальовано «клобук» «літнього» горна (іл. 2), про що свідчать не лише аналогії з інших гончарних осередків, а й фото 1913 року [8, с. 4], де зображено майже ідентичну за конструкцією споруду (за винятком оформлення «челюстей», яке на малюнку Михайла Дяченка складніше, оскільки містить виступи в нижній частині).

Ця унікальна фотографія заслуговує докладнішого аналізу. Її було зроблено кимось із дослідників гончарства Київської губернії незадовго перед роботою в с. Цвітне показової гончарної навчальної майстерні (15 жовтня 1913 — 15 жовтня 1914 року), створеної за ініціативи Київського губернського земства. На фото зображено споруду досі не описаного для українських теренів різновиду. Наскільки можна зрозуміти з фото, вона розташовувалася на схилі пагорба і мала високу конічну глиняну трубу над топкою чи пригребицею. «Пригреба» (по-цвітнянськи [5, арк. 7]) ви-

ходила на схил яру. Цікава також наявність ліворуч на невеликій відстані від зображеного на передньому плані пагорба «клобука» горна, іншого, подібного за формою пагорба. Біля обох них помітна гончарна продукція. Очевидно, що на фото зображено або два горна зі спільною пригребницею, або різні. До речі, про цей факт Михайло Дяченко писав так: «При кожній майстерні звичайно горни двох розмірів. <...> Вони робляться звичайно на 80 і на 100 штук посуду» [5, арк. 7].

Для дослідників гончарної орнаментики цікавим є висновок про те, що на 1928 рік полив'яний цвітнянський посуд мальованими зображеннями не прикрашався. Лишень інколи, а макітри — обов'язково, декорувалася рельєфними «пружками». «Простий» посуд іноді прикрашався мальованими за допомогою «перця» «смужечками й цяточками» [5, арк. 6], незважаючи на те, що 15 років перед цим в осередку працювала пересувна показова гончарна майстерня, очолена випускником Глинської інструкторської школи М. Бібіком, котрий значну увагу приділяв навчанням виготовлення саме мальованої кераміки [4, с. 59, 172]. Хоча, за спостереженням Михайла Дяченка, у с. Цвітне ще працювали кустарі, які навчалися під його керівництвом, але вони «з того часу багато де чого призабули й загубили записані ними рецепти» [5, арк. 11]. Варто зазначити, що такі ж наслідки мала й інструкторська підтримка іншого великого гончарного осередку нашої держави, розташованого за кількості кілометрів на сході від с. Цвітне — Макарового Яру [9, с. 28—29]. Докладні пояснення причин цього явища — тема іншої статті. Лишень зауважимо, що традиційно у народному гончарстві України впродовж кінця ХІХ — початку ХХ ст. мальовкою зазвичай багато прикрашався столовий посуд, виготовлений із червоної глини (глею), котра у с. Цвітне на той час не видобувалася. До того ж, паралельно активно діяли кілька «мисочних» гончарних центрів, з якими кустарям не було можливості й сенсу конкурувати у творенні мальованих виробів, зокрема Голозівка [8, с. 4] та Дибинці [8, с. 4].

Дослідникам антропо- та зооморфної пластики знадобляться відомості про те, що найвідомішому тогочасному майстру, який працював у цій сфері, Марку Кучеренку, 1928 року було сімдесят (тобто народився він 1858 року). Він виготовляв «чоловічі фігури, левів, коней, військових, їздців, собак». За прикладом маестро намагалися створювати подібні вироби «де-хто з молодих ганчарів, не виявляючи одначе самостійности». До речі, вся продукція такого штибу мала лише декоративний характер [5, арк. 6].

Щодо посудних форм, варто звернути увагу на факт першої задокументованої в писемних джерелах згадки про виготовлення в осередку своєрідного посуду — «бинчиків» («гличиків з дужкою зверху») (іл. 1: а). А також, на наведені відомості й малюнок оригінальної, досі не відомої українській керамології форми — «антоника» («горшка з широким дном») (іл. 1: б) [5, арк. 6]. Інші масові форми посуду («горшки, миски, тарілки, макітри, чайники, тикви, гличики, <...> кувшини, <...>, банки прями (циліндричні) й круглі, стакани (правдивіше б сказати чашки), вази з покришкою, друшляки, «кастрюлі», дитячий посуд, цяцьки» [5, арк. 6]), очевидно, мало відрізнялися від тих, які (зокрема горщики, макітри, миски, тикви) зображені на фото 1913 року [8, с. 4]. Принаймні, про це свідчать збережені в колекціях музеїв і приватних збирачів досить широко дазовані неорнаментовані вироби.

До речі, зібрана дослідником репрезентативна колекція цвітнянської кераміки (50 штук), зразки місцевої глини та гіпсу, 6 негативів фотографій [7] увійшли до складу керамологічної колекції Черкаського окружного музею.

Михайло Дяченко високо оцінив місце с. Цвітне серед інших гончарських осередків. На його думку, «цвітнянська сировина дає можливість виготовляти міцний посуд, що по міцності стоїть позаду хіба лише полуднівського, але переважає його тим, що приймає й поливу, полуднівська ж глина поливи не любить» [5, арк. 10]. Рекомендував Черкаській Окрасві відкрити в с. Цвітне «як не профшколу то

хоч промшколу або курси», яка могла б навчати «учнів та слухачів» не лише із с. Цвітне, але й із сусіднього села Верещаки, де «кажуть, починає поширюватися гончарство». «А може й Яничі, Суботів, Полуднівка, Івківці й Голоківка, що сприяли б розвиткові художнього виробництва. Можливо, що в недалекому майбутньому Цвітна стала б Опішнею Шевченківщини» [5, арк. 12]. Останнє твердження Михайла Дяченка стало пророчим. Хоча школи в осередку створено не було, але місцеві майстри навчалися в Опішнянській школі майстрів художньої кераміки і потім, разом з опішніями працювали

в цвітнянській артілі [13, с. 132], яка тривалий час була одним із провідних гончарних підприємств Шевченкового краю з виготовлення мальованої кераміки.

Таким чином, дослідження гончарства с. Цвітне 1928 року, здійснене Михайлом Дяченком, і його звіт про експедицію є одним з основних джерел для вивчення гончарного виробництва цього осередку 1920-х років. Воно, разом із фотографіями 1913 року, дозволяє досить повно охарактеризувати кустарне гончарство регіону до часів запровадження в осередку артільного виробництва.

Джерела та література

1. Бочков Д. Curriculum vitae Дяченка, Михайла Михаловича, позаштатного співробітника Черкаського Окмузею. *Життєписи дослідників археології та мистецтва. 1929*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, спр. 32, арк. 3.
2. Відкритий лист 188. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, спр. 32, № 202/17, 2 арк.
3. В Опішньому експонується кераміка Цвітного. URL : <http://opishne-museum.gov.ua/exhibitions/2018ex/2569-v-opishnomu-eksponuietsia-keramika-tsvitnoho.html>.
4. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Подніпров'я. Київ : Мистецтво, 1974. 192 с.
5. Дяченко М. М. «Гончарство села Цвітні» на Шевченківщині. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, № 202/17, 12 арк.
6. Дяченко Михайло. Малюнки. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, № 202/17, 2 арк.
7. Квиток № 157. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, № 202/17, 2 арк.
8. Кустарные промыслы в Киевской губернии (По снимках исследователей, командированных земством). *Киевская мысль*. 1913. № 15. Пятница, 5 апреля. Приложение к № 95. С. 4.
9. Овчаренко Л. Макарово-Ярський осередок гончарської освіти в Україні. Опішне : Українське народознавство, 2008.
10. Пошивайло О. Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя. Теорія. Історія. Сучасний ужинок. Майбутній поступ. Опішне : Українське народознавство, 2007. 776 с.
11. Цвітне. Гончарство : альбом-каталог / авт.-упоряд. Л. О. Кулініч. Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. 36 с.
12. Щербань А. Л. Михайло Дяченко – невідомий пам'яткознавець 1920-х – початку 1930-х років. *Шості Зарембівські читання*. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. С. 68–71.
13. Щербань О. Опішненська школа майстрів художньої кераміки (1936–1941). *Український керамологічний журнал*. 2004. № 2–3. С. 124–133.

References

1. Bochkov D. (1929) Curriculum vitae Diachenka, Mykhayla Mykhalovycha, pozashtatnoho spivrobitnyka Cherkaskoho Okrmuzeyu [Curriculum vitae of Diachenko, Mykhaylo Mykhalovych, a Non-Staff Worker of the Cherkasy District Museum]. *Zhyttiepyisy doslidnykiv arkhelohiyi ta mystetstva. 1929* [Life Histories of Archeology and Art Researchers]. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkhelohiyi*
2. Vidkrytyi lyst 188 [Open Letter # 188]. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkhelohiyi NAN Ukrayiny* [Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine], fund VUAK, file 32, sheet 3.
3. Vidkrytyi lyst 188 [Open Letter # 188]. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkhelohiyi NAN Ukrayiny* [Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine], fund VUAK, file 32, № 202/17, 2 sheets.

3. *V Opishnomu eksponuyetsia keramika Tsvitnoho* [Ceramics of Tsvitne is on Display in Opishne]. URL: <http://opishne-museum.gov.ua/exhibitions/2018ex/2569-v-opishnomu-eksponuyetsia-keramika-tsvitnoho.html>.

4. Danchenko L. (1974) *Narodna keramika Serednoho Podniprovyia* [Folk Pottery of the Middle Dnieper Region]. Kyiv: Mystetstvo, 192 pp.

5. Diachenko M. «Honcharstvo sela Tsvitni» na Shevchenkivshchyni [«Pottery of the Village of Tsvitnia» in Shevchenkivshchyna]. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrainy* [Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine], fund VUAK, № 202/17, 12 sheets.

6. Diachenko M. Maliunky [Diachenko M. Drawings]. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrainy* [Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine], fund VUAK, № 202/17, 2 sheets.

7. Kvytok № 157 [Card № 157]. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrainy* [Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine], fund VUAK, № 202/17, 2 sheets.

8. (1913) *Kustarnyye promysly v Kievskoy gubernii* (Po snimkah issledovateley, komandirovannykh zemstvom) [Handicrafts in Kiev Governorate (According to Photographs of Researchers Seconded by the Zemstvo

Council)]. *Kievskaya mysl* [The Kiev Thought], № 15, Friday, 5 April, Appendix to № 95, p. 4.

9. Ovcharenko L. (2008) *Makarovo-yarskyi oseredok honcharskoyi osvity v Ukraini* [The Makariv-Yar Centre of Ceramic Education in Ukraine]. Opishne: Ukrayinske Narodoznavstvo, 160 pp.

10. Poshyvaylo O. (2007) *Ukrayinska akademichna keramohiya XXI storichchia. Teoriya. Istoriya. Suchasnyi uzhynek. Maybutniy postup* [Ukrainian Academic Ceramology of the XXIst Century. Theory. History. Modern Harvest. Future Progress]. Opishne: Ukrayinske Narodoznavstvo, 776 pp.

11. Kulinich L. (author-compiler) (2014) *Tsvitne. Honcharstvo: Albom-kataloh* [Tsvitne. Pottery: An Album-Catalogue]. Kirovohrad: KDPU im. V. Vynnychenka, 36 pp.

12. Shcherban A. (2017) *Mykhaylo Diachenko – nevidomyi pamyatkoznavets 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv* [Mykhaylo Diachenko is an Unknown Monument Historian of the 1920s and Early 1930s]. *Shosti Zarembivski chytannia* [The Sixth Zaremba Readings]. Kyiv: Tsentr pamyatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, pp. 68–71.

13. Shcherban O. (2004) *Opishnenska shkola maystriv khudozhnioyi keramiky (1936–1941)* [School of Masters of Artistic Ceramics in Opishnia (1936–1941)]. *Ukrayinskyi keramohichnyi zhurnal* [The Ukrainian Ceramological Magazine], № 2–3, pp. 124–133.

Summary

The most interesting facts on pottery of Tsvitne village (the modern Kirovohrad region), according to the author opinion, are described in the article. They are taken from the report on the expedition of 1928 by Mykhailo Diachenko, an artist and ethnographer. The information about the approximate number of potters is given and the conclusion about its growth is made, as well as in many other pottery centers of the Naddniproshchyna during the times of the NEP. The activity of the *Pot-Industrial-Production Fight Artel* is analyzed. It enables to specify the chronology of the foundation of the first artel enterprise of the Soviet period in the cell.

The data concerning the productivity of the artel potters during the clay preparation for its use and processing into the ceramic products are analyzed. It is concluded that physically difficult work as to the materials preparation for the ceramics manufacturing have to last almost continuously. The existing information on the *pottery account* of the production made by the masters from Tsvitne village is specified. It is based primarily on the amount of consumed moulding mass. Attention is paid to the changes in pottery metrology in comparison with pre-revolutionary times and the reasons for this phenomenon are explained with the growth of the local potters skill.

The availability of two forges — *summer* and *winter* — in the workshops is analyzed. It enables the stating of the fact of the more perfect use of these buildings, than in many other pottery centers of Ukraine. The data on the development of ceramics ornamentation in Tsvitne village in 1928, the range of pottery products are presented. The center place among the cells of folk art of the Naddniproshchyna is estimated by Mykhailo Diachenko. The graphic images of the furnace and the products of Tsvitne village, made by the researcher, unknown for modern scientists, are presented.

Keywords: pottery, Mykhailo Diachenko, Tsvitne village.